

В 641

ГЕТЬМАНСЬКЕ ГНІЗДО.

Урочища і перекази села Суботова

зібрані в рр. 1897—9.

ПОДАВ

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ.

*Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“
т. ХСІ.*

У ЛЬВОВІ, 1909.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Феднарського.

С. Д.

398.24 (c47.71) (08) + 9 (c47.71) (0:398) 060K

ГЕТЬМАНСЬКЕ ГНІЗДО.

УРОЧИЩА І ПЕРЕКАЗИ СЕЛА СУБОТОВА, ЗІБРАНІ В РР. 1897—9.

Подав *Марко Грушевський*.

І. Вжитки на Україні колись і тепер.

Оцеї тіко од Стеця Василя й переняв ся трохи, що каже :

„Ой Боже наш милостивий
Помилуй нас з неба
Зруйновано Запоріжжа
Буде колєсь треба!

Ой ходімо, братця,
Цариці просити
Чи не дасть нам землички
Віку де дожити!

Ой прийшли всі до цариці
Уклонились низько:
Оддай, мамо, землю
По наші границі.

Оддай нашу землю
Од Богу до Богу
По нашу границую
Бендерську дорогу.

— Ой як би ви, хлопці,
Нам вірно служили
Далиб вам степи-лигани
Щоб рибу ловили, справляли
— Ой спасибі, Катерино, [жупани.
Та за тую ласку,
Що ми їли на Великдень
Гречаную паску¹⁾).

Та й то голосом не зведу. З замолоду я старшинував був. Звісно, тоді не ті вжитки були, що тепера: тоді не двома коровками орали, або конячинкою, як тепера орють, а волів дві або й три парі запрягали в плуг — та ще й яких! То й жилось і старшинувалось, та й то ще не так, як треба було: не дурно-ж Запоріжці-козаки ще й тоді за землею добивались... А тепера такі вжитки — прости, Боже, гріха, — що годі що й кавати. Не до співів! На лиху матір вони, як дігись нігде. Ще як старшинував, то того вряду беседа²⁾ такі були, а вже на беседі без співу не буде. Пісні я любив, та не дотепний був заспівати. А вже Василь оцей, що не подалеці мене живе, Стець, вдатний до сього був.

¹⁾ по Стецю: пригожую паску.

²⁾ бенкети.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

и 23162

Львівська бібліотека
ЛН УРСР
№ И- 35346 ✓

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 25983

Тіко прискучить мені у волости коли, або на беседі де засидюсь, так і посилаю за Василем.

— Діло є, позви Василя! гукну на десятника. А він вже знає, яке то діло і якого Василя треба. Василь прийде.

— Бояв ся, каже було, щоб у холодну не закинули, та й роботу покинув, прийшов. А з його робітник — не суди, каже, Боже.

— На, лишень, тобі за слуханство чарку, скажу йому, та дві зряду, та ще й косарських. Василь і повеселіє.

— „Ой Боже наш милосливий“, почну йому, а він уже не подасть ся. Так утне, що мені потраплять за ним добре треба, щоб улучить у голос. А вже Харка, Нечая або Мороза, Чалого або що, то я ніяк не зугарен був заспівати. Слухаю тіко було, як Василь виспівує. Він усе цих любив співати. Заспіває, було, ще й розкаже. Я слухаю розважюсь і розважюсь, було, хоч який буду.

Про Хмеля ж пісні отак і не доводилось чувати. Про його, мабуть, і пісні доброї не складено: не до любови був таки старий. Піддати піддав Україну під Росію, а покращати од того мирови не покращало нічого: били однаково і під Росією як і під Ляхами, злиднієм, дурніщем і досі, і все що день та гірше! Кажуть було старі люде, що козаки та гетьмани знали, що на Україні люде подоживають ся до такого, шо вже далі ніяк гірше жити, тай понаховували скрізь у землі багато усякого скарбу: грошей, золота, намистів і всякої кладі, — щоб, мовляють, як прийде той час, то щоб у землі собі шукати добра усякого. А я так собі думаю: чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуть ся до чогось другого, будуть таки добиватись правів Хмельницького. Кажуть, що в його церкві — у мурованій — є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами. Навмисне через те й затоплена у землю глибоко. А в якійсь каломні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі од льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамикані. Орловський, що попував у Суботові, літ сорок уже тому буде — показував ті плани і по них знаходив усі ходи Хмельницького, а кладі не взяли — час ще не вийшов. Найпаче Орловський добивав ся до льохів Хмельницького, бо там би то найбільш показано схованки. Один льох починаєть ся з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворичем, де оце саме вистроїв ся піп „горянський“, з мурованої церкви, его перерізало провалля, де оце тепера йде шлях меж церквою та поповим дворичем. То дїрку, що вела під церкву, самі люде засипали, а ту дїрку, що йшла під двориче Хмельницького, тепера вже попівське, ніхто не засував; так вона собі й була. Діти у їй усе грались, та од дощу з дороги ховались люде. Аж не швидко вже, якось по весні, земля над тею дїркою обвалилась і зага-

тила дірку геть. Другий льох починаєть ся у току коло клуні у Сидора Дона-Пелиненка, не далеко за дворцем Хмельницького, бо його подвірє велике. Піп засів багато, а то — Коцурі. Варвон Коцур захопив трохи подвіря Хмельницького, як скоро ще з москалів прийшов: вали зарівняв, льохи позасипав під оселю. Сидір то недавно засипав ход у льох. Як строїли псови хату та повітки та рощищали місця, то познаходили і підземні покої Хмельницького — усе з такого каміння й такої роботи, як і у церкві. Спершу не загортали їх, а потім зарівняли чисто. Приспи, що й тепера є в попівським огороді¹⁾ — що зовуть ся царською дорогою через те, що ними гетьман їздив понад ставом у Чигирин до столиці — верхнею туда, а нижчою назад, — піп оре, зачищає та огородину садить. А люде, поки воно не попівське було, не чіпали осадьби Хмельницького. Такі і здавна знали, що то за шлях був і не чіпали. З цього шляху Чигирин за сім верег як на долоні видно. Не дурно Юрко з камінної гори — чи воно з Чигиринської, чи з нашої, не знаю — так улучив з пушки у замчище батькове, як завели ся з Ляхами, що розгатив геть його, тіко перед і зостав ся, що оце вже церкву з його зробили і Хмельницького церквою назвали. Не знали люде, як вдячити Хмельницькому, та попам і замчище й осадьбу віддали — хай, мов, інші руки походять коло памяток Хмельницького. А що кладі Хмельницького є багато у землі, то є. Багатиня не теперішньої була. На шляху, де само перерізаний льох великий, що весни, що дощу великого, було виносить водою гроші, дукачі, намиста, пряжки, шаблі, стремена, кудай, каблучки якісь тай не тіко тут, а й на других проваллях знаходять було усячину і все виробчаєє таке, що пійкі ковалі тепера не викують так; з проваллів у Тяємин наносить водою рогів з оленів, зубів якихсь з аршин удовш, або й більш, з пядь у товщ, або й товщ, — видко у двірці Хмельницького усякого звіру багато було. Чоловічі кістки неймовірно великі скрізь і в землі й у річці знаходять — гвардія козацька була видко. Гроші є й з бовванцем у кароні — се мабуть польські позоставались, а то все з козаком на коні з пікою — се вже, мабуть, виробка часу Хмельницького. Є й гетьман з булавою на деяких. Махей Трегуб старий, Тончій, розказує, що як козакував у лісі (от на що перейшли козаки: на сторожу біля дерева!), та бачив, знайшли у Тінках люде Хмельницького грошей цілий вулик чавунний — усе з гетьманом на коні й з булавою були²⁾. Находили грошей золотих чимало й по проваллях і по ямах увалених то по могилах і в Суботіві. Та се якісь нічї були — тоненькі, як луска з риби і жовті все. Мабуть давніші се, бо за Хмельницького золото як жар червоне все було, скіко не доводи-

¹⁾ Терраса. ²⁾ Мова мабуть про російські мідяні гроші з XVIII в., з св. Юрія на коні.

лось де бачити. Не ті були часи і люде не ті були, що тепера. Тепер голодні тіко та гострі, а розуму — тіко й того шо девлять ся, а бачить нічого не бачать... Дожилась Україна до самого краю: як не було добра, тай досі не має; як теї приказки кажуть.

Розказував Пилип Шуть, літ більш восьми десятків.

II. Пісні старинні.

Як теї пісні співають:

Ой, Морозе та Морозенку, Ти славний козаче! За тобою, Морозенку, Вся Україна плаче.	Да в городі да в катрані Там покопані шанці: Взяли, взяли Морозенка В понеділок в равці.
Не так тая Україна Як славнее військо, Заплакала й Морозиха Ідучи на місто.	Посадили Морозенка На дубові лавці: Скидай, скидай, Морозенку, Червоці сашьявці.
Ой не плач, мати, Да не плач, не жури ся, Ходім з нами, козачками, Мед-вина напий ся.	Посадили да Морозенка На жовтім пісочку: Скидай, скидай, Морозенку, Всю червону сорочку.
Ой чогось мені да, милее браття, Горілка не петь ся: Під царськими воротями Да Турок з Шведом беть ся.	Ой вивели Морозенка На високу могилу: Дивись, дивись, Морозенку, Да на свою Україну.
Нехай беть ся, нехай беть ся, Хоч і розбиваєть ся, Нехай мене молодого Да й не сподіваєть ся.	Дивись, дивись, Морозенку, Да на свою Україну: Не викупить отець-чевька І ні рідна родина.

...Не викупить, бідна головко, ніхто: і думки нікому не має. Людїм тепер усе ні почому. Живуть, аби слава, що живуть, а як? то совісно й сказати: Скїко ото могил зоставлено несчасними Морозенками усякими? Як не скажуть: „а пора вже знать, що час визволяти“. Навіщось же воно й насипали ті могили? Он за березівкою, де Богуцова нива, самі могилки — й місце Могилками зветь ся. Тай скривь — хіба не самі могилки понасипувані. А про те... Ех!... Каже:

Ой їхав Харко да із Жаботина
Та на коника похилив ся
А за ним з ним його козаченьки:
„Ой стой, батьку, ти не жури ся“.

— Ой як же мені да, милеє браття,
 З вами не журить ся:
 Що вже підо мною коник буланенький
 Почав становить ся.

Ой як же мені та і не журить ся,
 Що на серденьку туга —
 Що я покидаю в славім Жаботині
 Свого вірного друга.

Ой у лузі та при берези
 Та зацвіла калина:
 Побила Харка, побила сотника
 Да лихая година.

Оттак воно усе дієть ся з тею лихою годиною. Спитаи кого у самім Жаботині, це-ж ось не далеко звідси, рукою подати, чи хто хоч мення Харкове знає, чи хто згадає коли його, а він же лишив там свого вірного друга, не то товариша. Зрадники всі — от що!

Ой був в Січі козак старий
 На прізвище Чалий,
 Вигодував сина Саву
 Ляшенькам на славу.

— Та дивись ти, старий Чалий,
 Що Сава, твій син, робить:
 Зібрав він нас
 Та в кайданах водить.

— Нехай водить, нехай водить,
 За те він добре знає:
 Хто його спіймає,
 Той йому згадає.

Тай поїхав пан Сава
 В Немир по обіді;
 Тай приїждає пан Сава
 Й із гостей до дому.

Та питає челядоньки,
 Чи все гаразд дома?
 Та питає челядоньки,
 Чи все гаразд дома.

Усе гаразд, усе гаразд,
 Тіко одно страшно:
 Виглядають із-за гори
 Запорожці часто!

А Сава такий був, що його ніхто не міг узяти. Запорожці-ж хотіли вбити за те, що до Ляхів пристав, та не владжували собі, як його спіймати. А був у Савки годованець Гнатко. Колись з батьком Савка виїздив у поле на охоту, та набачив у снігу дитину. Кругом неї сніг ростав. Савка хотів ростоптати дитину, та старий не дав; звелів узяти до дому та годувати, щоб чобіт їм чистив, як виросте. Він виріс і в Січ утік.

І зібрались в Січу козаки
 І стали гадати:

— Ой як би нам пана Саву
 У руки узяти?
 Стоїть Гнатко за плечима,
 Стоя обізвав ся:

— Ой я добре Саву знаю,
 І сам упіймаю.

Ой був в Січу старий козак,
 Тай віри доймає,
 Скида з себе жупан синій,
 Гнатка одягає.

— Осідлайте йому, хлопці,	Сидить Сава кінець стола,
Коня вороного	Дрібні листи пише,
Ще й чотирі козаченьки	А Савиха у ліжечку
Приставте до його.	Дитину колише. ¹⁾
Приїжджає козак Гнатко	Піди, хлопче, піди малий,
До Сави тихо:	Уточи горілки,
Стережи ся пане Саво	Та випемо по штакану
Буде тобі лихо.	За здоровя жінки.

Піди, хлопче, піди малий,
Уточи ще меду,
Чогось мені трудно нудно:
Головки не зведу.

У Савки була ворожка. Савка знав, що його козаки хтіли вбити, але ворожка ворожила, що той, що вбити має, ще за чужими землями, за колючими тернами. А Гнатко стояв уже у сніях, і в пазусі у його й земля чужа і терен — ворожка не брехала. Савці було не спокійно на думці й на душі: от він і заходив ся писати і мед-вино пити. А це

Не вспів хлопець, не вспів малий

Увійти в скарбницю,

А вже козак, а вже Гнатко

Ускочив в світлицю.

-- Здоров, здоров, пане Саво,

А чи єсть ти в дома?

Із далека гостей маєш,

Чим їх привитаєш?

— Ой що маю, тим витаю,

Тим буду витати;

Породила жінка сина:

Буду в куми брати.

Не того ми приїхали

Щоб кумувати;

А ми того приїхали,

Щоб головку здняти.

Ой кинув ся Сава

До ясної зброї,

Тай підняли пана Саву

На три списи в гору.

¹⁾ Або цей:

Сидить Сава кінець столу,
Листоньки читає;

А Савиха дитину
У почвах купає.

Тай підняли пана Саву
 На три списи в гору,
 — Ой попрощайся, вражий сину,
 Із дітьми, з женою.
 Ой кинувся Сава
 До ясної зброї
 Тай підняли пана Саву
 На три списи в гору.
 Набігли вражі Ляшки,
 Шаблями махнули:
 Вискочив козак Гнатко
 У Ляшків по-під руки.
 Ой утік козак Гнатко
 Та по під тею Россю,
 Одна нога у сапанці,
 А другая боса.
 — Ой подожди, товаришу,
 Та глянься на мене,
 Іскинь з себе шаравари,
 Та одягни мене.

бо йому соромно було, що він голий. Ляхи на йому все обірвали. Тоді обірванцем козакові не личило бути. Воно й тепер нікому не личить, а що діяти маємо? Ех! поки ще що, буде всього...

Ой у крутого та бережечка
 Та із зеленого гаю
 Ой крикнули козаченьки:
 „Тікаймо, Нечаю!“
 — Ой як міні, миле браття,
 Із вами тікати,
 Свою славу козацькою
 Так марно теряти.
 — Бать у мене шпак-шпак
 І той добрий козак,
 Ой той мені дасть знати,
 Коли треба утікати.
 Козак Нечай не тікає,
 Потуги не має:
 З кумасею з Хмельницькою
 Мед вино кружляє.

— Стережися, козак Нечай,
 Холодної води:
 Ой іде Ляха сорок тисяч
 Хорошої вроди.
 — Стережися козак Нечай
 Та крайньої хати,
 Бо йде Ляха сорок тисяч,
 Хочуть тебе взяти.
 Козак Нечай, козак Нечай:
 Козак не тікає,
 З кумасею Хмельницькою
 Мед-вино кружляє.
 Одсунув він в віконечку
 Нову кватирку,
 Аж бігають Ляшки-панки
 Як шашки¹⁾ по ринку.

¹⁾ хатні собачки.

Крикнув на малого,	Ой стиснув козак Нечай
На джурі старого:	Тихо поводами;
— Сідлай коня, хлопче,	Не черкнув ся кінь гніденький
Сідлай вороного.	До землі ногами.
— Сідлай коня, хлопче	Ой спіткнув ся кінь гніденький
Сідлай вороного:	На суху печину:
А під мене сідлай, джуро,	Ой упіймали Ляхи-панки
Старого гнідого.	Нечая за чуприну.
— Підтягай, хлопче-джуро,	— А чи це цей Хміль
Із туга попругу,	Що по меду грає
Бо йде Ляха сорок тисяч	А чи це той Нечай
Буде нам велика потуга.	Що Ляшків збавляє?
Не вспів козак, не вспів Нечай	— А чи це той Хміль
На коника спасти;	Що по тичині веть ся?
Да став Ляшків-панків,	А чи це той Нечай
Як снопиків класти.	Що в Ляхах беть ся?
Не вспів козак, не вспів Нечай	І зібрались козаченьки
На коника сісти;	Тай стали гадати:
Да став Ляшків скурвих сиків	Деб же цюю головоньку
Як канусу сікти.	Її поховати?
Оглянув ся козак Нечай	Поховаймо, милеє браття,
На правеє плече:	У людськїм костьолї,
Позад його коня гнідого	А одправим Службу Божу
Кривава річка тече.	В церкві на престолї.

Таки душа своєї молитви бажа! Кортїло їй себе не забути й Ляхів не дражнити. А може козаки на памятник їм козака в костьолї сховали. Щоб не забував Лях козака. Та тоді, правда, крутили на всі лади; з церкви костьол робили, а з костьолу церкву перероблювали. Й Хмельницький: який був, а й той... Мав батькову церкву святого Михайла, а на ласку людську кріпость на костьол повернув, а потім на церкву, поки не рішив Ляхів чисто.

Співав тай розказував Василь Стець Кириченко, літ 90.

III. Лихолїтте було, лихолїтте й тривати треба.

До Очаківської зими мєні вже, кажуть було мати, десять літ було. Баба — материнї мати — ще й після зими теї живї були. Якї страхїття було розказують баба й мати покїйницї! За Татарву, під Хмельницину та й гайдамацтво не знаєш було, кажуть, хто до тебе в хату зайде: чи Татарин, чи козак, чи гайдамака: чи свій чи чужий. Були ще аленькї мати. А їх семїрко од батька свїрїт восталось у баби. А не

нагрянули козаки, або їх тоді звали гайдамаками. Увійшов у хату оден, а далі й другий: здоровенні чоловічища такі! Так усі й понішли. Смерть і край! А оден і каже до баби: „щоб сю ніч у тебе свічка страсна не вгасала, горіла, а дітей на горіще поховай: ніхто тебе і Татари не зачепить. У ночі, каже, будуть і кінні уїздить у село, то ніхто не виходь. Хліб і сіль щоб на столі була і свічка щоб на столі стояла. То де в кого й горілку на стіл становили. Заходить заходили гості по хатах ту ніч, а не скрізь брали страву з столу. Оттак дівора та й з великих, хто в рябких був, усю ніч і просиділи по горищах. А воно ніяково було, поки тіко не обізнались. Побули-побули і так як у глузу північ дей ділись з села. А страху великого було у глибоку давність, розказують було і баба й мати. Тепер — хвалити Бога до которого часу — супокійно. Бог знає, як далі буде, що отака тиснява зробилась — муль муля й їсть тай годі. Лихоліття було, лихоліття й сподіватись треба... Ліс був вільний, землі й гулячої було скіко завгодно: думай собі сам за себе, як собі знаєш, роби собі що хочеш. Усяк собі знав себе і дбав про себе як умів. А тепер хоч душа воп: все не твоє — казённое, або чернече, а далі од нас панське скрізь. І сам наче не свій. Діти не батькові наче і батьки не дитячі наче. Та отак і скрізь.

— Побачите, діти, кажуть було баба, світ сей оснуєть ся; то хіба й не вснований: і не викарабкаєть ся бідна людина в душею на світ глянуть, який то він хоч той світ, не то що; снують його і дротом, і коліями залізними, снують його, ще й як найкраще обновують його хитрощами усякими та здирствами — се вже бачимо, сповнилось.

— Цар турецький, кажуть було баба, приїде у Суботів своєї одшукувати шляпи (sic). А вона старим Хмельницьким затоплена он аж у ставу, звідси верстов 60 буде, у Чорнім лісі. Його — сей став — усі знають. Бо то як збив Хмельницький шляпу з турецького сувтана тай затопив її у тім ставу. Затопив та ще й заляв. То цього ще не було, а повинно бути. А вже то з військом сувтанові внуки йтимуть — не як, мабуть.

Кажуть було мати й баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську одшукати. Десь у замчиці на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнючків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить і з роду не вийти: кортіло таки, щоб карона чужому не одійшла. То й сього сподіватись треба. Трегуб Махей то каже, що уже десь і у Херсонщині рід Хмельницького хутором живе, десь не далеко Ковалевої якономії, та хто його знає, не бачив і ні од кого другого не чув, той казати не буду.

Кажуть було мати: „була у двох колись церквах служба, діждете, діти, що й знову буде у двох — нарівні що в тій що в тій, а не-коли-не-коли, як у тоді було за одного михайлівського приходу: або зовсім у муровані не служать, або то в тій, то в тій.

То й се бачим. Діждали. Здержки хоч і білш стало, так разом у двох церквах отправа йде. Не так сумно дивитись на ту церкву, що наче сирота зостаєть ся, як не в ній, а в другій правлять. За Дирдовського, що після Орловського настав, налягли на муровану дуже церкву, на Ілїнську: усе в їй одправа була, а Михайлівську геть залишили. Наровив усе Дирдовський, щоб зовсім Михайлівську знестожить, раяв на школу повернути, або кому продати. Бояв ся все, щоб другого попа не вкинули, та не одчепили людей на нову, окрему парохвію. За Орловського то усе у Михайлівські правила, а Ілїнську забили геть, а ще поперед Орловського, хоч і два попи було, то частіш правила по чергам у Михайлівські таки, а тіко у суботу як яку та на проводи правила у Муровані, Ілїнські. Хотинський та Ботвиновський довго усе тоді попували, а попереду хто був, не скажу. А твердо знаю, що баба було не раз кажуть, що й попереду їх ще люде старі згадували, що Мурованка була так собі, аби лік їй, що церква: ні вівтаря, ні бабинця, ні дзвіниці — так як у клуні. Це вже її привів у порядок Орловський. 20 тисяч од Синоду випросив на баньку маленьку та на бабинець та на дзвіницю. А перше то й очеретом крита була. А давньої памяти то самі либонь стіни були і церквою їх ніхто не звав, а звали великим льохом, хоч правити в їй правила, — мабуть через те, що почали кладовище заводити коло неї та поминки справляти. Михайлівську то ще батько Богданів строїв, кажуть. Бо як оце перестроювали її, то там видко було усе: на одвірках, на каміні під престолом написи були, коли, хто й за ким строїв і перестроював її. Видко було, що й згоріла раз була. Це вже пята на цьому самому місці. Як забив оце на останці у їй службу Дирдовський, та мужики заходились позивати його до бладики, якось сталось, що треба було її переносити на друге місце, та вже консисторія приписала, що не можна переносити, бо у їй похований Тиміш, син Богданів. То через те й на цьому самому місці її лишили і як перестроювали, довелось бачити, що під нею було. Громада не дала у низость повернути Михайла святого, не попустилась та й годі. Лякали, що й злидні зайдять людей, як строїтимуть наново її та попа требуватимуть. А воно й не погіршало. Воно гіршає таки на щот вжитків, але воно гіршає не од цього. Се видко. Чи погірша, чи ні од сього, а два попи маємо і одправа йде у обох храмах — се бачимо. Мати вгадали.

Невгадьком треба бути, щоб не вгадати, до чого воно дійдеть ся, як отакі й далі вжитки будуть. Нам ще сяк так, а вже дітям щось треба

думати инакше. Добра не сподіватись їм. На те нехай не вдаряють, що у льохах Хмельницького скарбу є багато наховано, то ще надовго, мов, хватить прожити, як знайдуть його, як льохи одкриють ті. Бо то оден льох починаєть ся з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку, сюдою по воду козаки ходили за Татарву ще; другий льох іде в осадьби Хмельницького, тож до Тясмину йде, тіко внизу сомикаєть ся. У цих льохах Орловський в діяконом усе шукали кладі теї: молебні правила, в коровгами йшли до льохів. Та тіко увійти ні в оден ніхто не ввійшов, раз через те, що там заклепи великі, стіни чавунні і двері однакові як і стіни, не знайдеш, де саме одчиняють ся, а вдруге дух там такий, що диханіє забиває. Діякон усе хвали Хмельницького шукав — булави б то. Казав, що й кладі ніякої не взяв би, аби добути булави: така то вже вона коштована дуже. Треба мабуть булави до голови, щоб що знайти. Дурницю тепер не вживеш. Було лихоліття, лихоліття треба й сподіватись, казав і кажу се частодихання.

Проказував Іван Пушкар, літ багато, більш сотні.

IV. Мурованка таки церква.

Що тії мови про Муровану церкву! Той каже, що вона церквою й здавна була та в неї бані позбивав пушкою Юрко, як стрелив в камінної гори і тим то вона шукою восталася і на досі. Той каже, що се не церква, а костьол перероблений на церкву, або якийсь инчий будинок перероблюваний то на костьол то на церкву — коли кого як мурдувало, а на церкву вона ніколи не закладалась би то. Є такі, що на неї кажуть, бить-то вона перероблювалась то на церкву, то на костьол в замчища Хмелевого, або тодішньої кріпости, бо й бійниці у стінах позоставались і вікна не задля світу пороблені, як то повинно бути в церкві, а скоріш пороблені на пушки. Звуть її й порохівнею, і льохом, і конюшнею, не то що. Кажуть і так, що се не церква таки була, а двірець Хмелів, та вже либонь, у двірці меж світлицями була й церква — у самих покоях би то, звичайно як от буває у великого чоловіка, бо Хміль же мав і булаву і за князя правив. Та все то кажуть, а воно казаному краю не має. То тіко вигадки людські: тісно, сутужно стало жити, то й сердять ся на Хмеля і глумять ся й в церкві його; перевертають її то на конюшню його, то на арсенал. А не бійсь: як збунтувались ось проти начальства, як завзялись на писаря свого, щоб скинути в місця його, то й старого Хмеля згадали — „не смиримось, кажуть справникови та муровому, не залишимо діла, поки на нашому не стане: і Хміль не поклав булави, указують їм, поки Ляхів геть не рішив!“ От як обпиряють ся перед начальниками... У людей тепер десять пе-

ремін на оден день. Твердого нічого не має. І яка їм віра, Господи! От дерев'яна Михайлівська церква ся не так на заваді їм. Не то, а ще й одгоюють її, як заходились були піп та благочинники усякі коло неї, щоб внистожить її чисто — боялись двох параквій у однім селі, то мужики наші не теї заспівали. Зараз у позови кинулись і одпозивали таки назад. Давности її не дали таки понизити. А вже як пустою була мурована церква, то нікому й думки не було її строїти і пошів у неї просити. Дарма, що там же і Хміль старий похований був — сеж уже знали всі, а у дерев'яній ніякого ж сліду Хмельницького немає. Що у ній похований його син Тиміш, сього-ж не знали, аж поки концисторія не прислала у волость, що він там похований, і поки справді, як почали строїти її, не знайшли склепу й догосини у йому та поки Зотенко Захарко-Дон не одбив дверей у склепу та не зняв віка з домовини Тимошевої і не показав людям, що справди є його могила і він сам є там. А проте її одстояли таки і без його. І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди усе, що познаходили там, і кусок дверей одбитих Захарком уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти. Не то — й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб пам'ятки таки ще й на далі там позоставались. Ся таки церква улюбленіша була і не була такою запущеною, як мурована. Мурована не пригортувала так до себе людей. Був час, що й телята туди в жару тікали з ліса і спасались там од мух. Жостір виріс був у ній завтовш у руку. Все то вжитки доводять до сього. На їх усе пеняють, а й забули, як воно до Хмеля було. Роскоші скортіло. „Нерад, Лях, що вбито, ще й погами дригга“.

Проказував, хоч грамотний сам, Варивон Коцур, літ 80 рівно.

V. Деж Хмельницький старий похований?

Кажуть, що Хмельницького поховано в Мурованці, з правого боку в церкві під стіною, де мідна плянка з написом про се пририта, а другі говорять, що він похований на дворі під церквою коло сіни цієї самої і проти цього самого місця. Та тут то горе: кажуть, що Хмельницького узяв Чарнівецький — якийсь Лях та спалив на попіл і попіл той зарядив у пушку та й випалив на вітер в урочищі Греченім, що звемо „могилками“, де саме Богунова нива. Тут ще недавно були могилки, а одна ще довго маячила, аж поки й її зорали і розгорнули геть.

А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатись, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, щоб хоч на неживому поцімститись? Не повинно, щоб козаки не догадливі були, та не обманяли Ляхів, як вони се й уміли часто їм виробляти. Скоріш над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого

мерця з простих козаків, або що, а його на другім місці десь сховали, де сами тіко знали. Може як раз у дерев'яні батькові церкві, де й син його уже лежав і ніхто про се й доси не знав. Воно колись опутить ся й се, як поживуть люде на світі. А може старого Хмельницького козаки ні за що не мали, та навмисне Ляхам показали, ніби не нарошне? Алеж не повинно, бо тож таки їх був князь, чи по тодішньому гетман він був. Не дурно-ж і патрет і доси його є у Мані-проскурниці нашої — і зараз в патрет змальований Орловському ще з патрету Мотроненого монастиря — десь ченці його взяли і нащось гляділи його!

Списав Маркіян Бердник, літ 35, а братчики михайлівські читали й слухали і децо од себе додавали.

VI. Баба-плаха.

Усякої розказують про оцю могилку, що коло неї камінна баба стоїть, де оце тепер на їй дяк живе у старих попівських хатах коло дерев'яної церкви. Та й про саму бабу усякої почути можна. На оцю кучугурку Микита Бевзишин-Кужівнин, що часом і за дяка на криласі править, як дяка коли немає, каже „Голгоєа“, а москаль Кабачишин зве сю могилку ішафотом, тобто шибеницю, чи що. Мабуть через те вони на неї так кажуть, що чутка ходить, либонь би то за судів Хмельницького тут прилюдно наглою смертю карали винуватців великих — найпаче зрадників усяких. Бевзиха сама — стара-то — ся прямо каже, що тут кати катували зрадників за судів таки Хмеля ще. Не однакові й тоді видко, люде тут були: ті до Ляха тягли, а ті вже одлучались од його, сами хотіли правити, порядкувати вже в своїй Україні. А може ще й опісля, як од Росії хотіли одлягати, та зрадники з'явились. Їх не сіють, на їх не орять, сами родять, як то кажуть. Либонь тут, як рокопували місце, щоб під хати та під церкву землю звідси навозити, та знаходили у в одній стороні самі голови чоловічі поскидані в купу, а в другій самі тулупища, жужлом лежачі, без голів уже. Та й про бабу саму кажуть, що се навмисне колись була з камінюки зроблена баба таки, як і людина наче. Кажуть, що в неї плече одно було багато білше од другого. До цього-б то плеча й голови одтинали зрадникам та всяким винуватцям проти українського гетмана та старшини тодішньої. За спиною у баби цієї був великий ярк — теж би то на те, щоб сокира, чи шабля, чи чим там тоді голови одрубували, гаразд одцюкувала голову, як рубнути по в'язіх. Ще недавно вона стояла на самій могильці, над шляхом, не подалеці од повітки дякової, та шляхом з гори вода все під весну та під дощі великі бігла дуже та й підмивала край могилки, а баби наші набачили глину браву та й собі почали підкопувати, поки

дійшло до того, що камінюка не вдержалась, та й скотилась на шлях. Лежала вона довгенько, поки аж Бог посухи не послав на хліб святий. Люде думали, що то й дощу через те не було, що баба занехаяна тай винесли її знову на скелю, трохи далі од першого місця, ближче до повітки. Але вода знову своє робила, а баби тож, а діти й собі копались коло неї, поки оце недавнечко вона ще раз повалилась до долу. Її вже звели на місці, якому лежала тепер і поставили під скелею побіля шляху таки. Знаходились і такі, тіко се вже меж приїзджими сюди панами, що казали, що баба ся — бог колишнійсь на Україні, та діти, як грались коло його все, поцували дуже і вид і стан, як терли камінцями об неї задля випрашки якої там. Тіко ся думка не йде якось людім у голову. Були й такі, що казали, що оце саме і є могила Тимошева перша, а вже побіля неї инчих мерців клали. Коли же і се не те, бо Тиміш під церквою похований, сеж відомо стало всім. Наші люди більш таки теї думки держать ся, що се плаха таки. Хоча знаходять ся і такі, що кажуть ніби се прикмета, де схована в землі є кладь велика. Глаголять, люде знайшли мішок цілий копійок старих ссипаних під нею. Вгадьки кажуть, що й сї копійки не є ще кладь, а прикмета: камінюка зверху, а мідь на споді. Од цього саме місця й треба доміркуватись, куди, чи на схід сонця чи на південь треба стати щоб утратить на ту линію, на які положена кладь настояща. Кажуть вони, що треба знати, як завдальш стати од баби на тій линії, чи на зріст чоловіка, чи на тїнь південну, чи там як инче, щоб там копати саме й улучити на поклажу ту. Звісно жадна кладь мудро ховалась, щоб і не пропала і щоб хоч правнукам прашурам досталась з свого роду. У Орловського в планах не показано було, правда, тут кладі і не шукали її тут. А вже воно, собі думають люди, під роїну та різнечу тодішню люде не де дівали свою багатиню — у землю певно клали. Через те так і думають собі. І старі люде: те теї те другої, те плаха, а те прикмета. На думку Морщака діда — либоць живий ще він собі грішний, як коли мізкував таки, то ся могилка, каже було він, — не що инче, як така сама могилга, як і ото скривь по степу їх є багато. Під війни б то, по йому, давно насипали на побитих вояках могили. Часам над багатьма, а часом і над одним, як значійший чим був. А вже баба оця — то се, видко, не було хреста, щоб поставити зверху могили, а трапилась камінюка, може й на бабу схожа, от і винесли її на верх могили і постановили, щоб ще таки чим иншим закінчити могилу. А людім не подавай! почнуть свої вигадування. Кажуть же, що є й залізна баба, що дітей нею лякають, а хто її бачив? Її здала ся ця баба нашим мужикам! Часом хто викаже що в ради, як радять що проти попів, або проти ченців, або й проти началства, то зараз на бабу йому й показують. Часом дітей полякати бабою, погуляти

коло баби. Та й по других слободах її знають. Їхали раз Трушівчане підводами, везли у Ведмедівський монастир в Яницького хутора верби на щось. Порівнялись в бабою. Хлопці й забачили бабу, обступили її чудують в неї, а далі в того чудування заходились пхатись і силувати той того, а той того: „цілуй бабу!“ Нарешті которогось схопили на оберемок тай тулять до камінюки: „цілуй, кажуть, бабу!“ Й пручав ся і просив ся, нічого не помогло. Заюшили бідака чисто і покинули під бабою, сами побігли волів догоняти. „Оце так! цілуй, чорте, бабу!“ сміялись люде, як той устав і насилу в стыда поволік ногами за ними. Чи не зрадив в чому? додавали винчі. Мабуть таки вона для карі якоїсь таки була.

Записано з гурту.

VII. Городки та могилки — се праця на спомин про старину.

Городків тіко два і є в Суботові. Один Каралашів зветь ся, а другий у лісі, у Ключкинім обході, не зветь ся ніяк більш. Люди собі думають, що се або кіш був козацький, за гайдамачини, а мо' ще й давніше, за Хмельнищини, та городком звав ся, як от і долина Запорізька. У долині чисто наче стіл вироблений за-для багатьох людей. Або се якась примуція була під війни тодішні, як от окопи усякі або що. Знаходять багато тут стрілок в перах, стремен, а то й пік усяких та якихсь, невнятно й шо воно, каблучок. По степену є городки й в могилах самих зведені. І се люде не знають, що воно пороблено й на що. Коло могилок, за Шпаковою отам у полі, то й хліб не хоче родить. Микита Пушкарів-Киндиків не раз жалів ся на сю місцину. Догадуєть ся, що там або крові багато налито людської, що й доси земля не пересилить її, або дробу та куль випущено стіко, що й землю покрито товсто було та й доси не перетліло все те на землю; грішить, що може заклята й земля там, що Бог не дає родити там нічому. А воно оці городки, та могилки не що, як памятки зоставлені нам козацтвом, щоб згадували собі їх діла та розуму набірались. За щось же вони бились тоді, про щось дбали. Може-ж і за потомків щось думали, про нас гадали що. То се скоріш воно так має бути. Не дурно й родить перестав на отаких місцях. Бог навішки дає, щоб не забували про що дбали й щоб краю довели таки хоч тепер уже. Та тіко не про нашого брата се навучка. Попи тіко тепер не забувають Хмеля. Владика був — правив по Зіновію панахиду. Поки й у граматках вчитують його, й на Зіновія, 30 жовтня, мед справляють. Владика молять Бога за те, що прилучив Україну до Росей, а попи, що церквів настроїв; а люде й собі за ними, хоч і спокво-

ла, а бредуть. Та вже шось инче й попи надумали, бо Грабовський, скоро став зараз за Дирдовським, так і росповів про російські порядки. Росердив ся старий, що на осадьбі Хмельницького памятника йому ні губернатор ні митрополит не розршили строїть і другому попови під хати ту осадьбу віддали, як другого поца вкинули до його; кого де стріне розказує було все: „Конюшні будуть строїть Богданови, а не памятники в його резиденції. А те, мовляв, і забули, що Росія була без України і що стала з Україною? Світнице-ж було, а не держава!“ Аж сплюне було разів скіко старий. Раз скинув шапку і давай просить людей складатись на памятника без дозволу, але люде тіко плечима звгнули. Петренко не втерпів і пожалів ся до митрополіта на його. Хоч нічого й не було йому за се, бо швидко несподівано якось вмер. А мужики дізнались про Росію краще ще, як знали попередю. Пан Микола Йванович¹⁾, що у Варивона Коцура ще з замолоду жив місяців зо-два та дознавався тут про Хмельницщину і списував усе у книги свої, нагадував про сі порядки і тоді, та вже тепер друге зайшло. Грабовський краще пояснив; та тіко що з нашого брата хочуть? Йому хай і земля валить ся! Аби їсти було що, все байдуже. За батогом ідуть собі побратчики Михалівські, усе тіко шось потовмачать про старовину, як збирають ся до ради. Хотять вічний спомин Хмельницькому найнять та школу на його ймення зробити. Кострицький Зіниця на сході не втерпів, як просили грошей на школу Хмельницькому, та таки додав: „Хай, каже, й Чаплінському буде школа, все одно, аби дурними не були довше“, бо тож либонь Чаплінський убив сина Хмельницького й його самого кістки з пушки вистрелив.

Записано тез з гурту.

VIII. „Три криниці гайдамацькі“.

Колпес, рік на 15 тому, ми з Форм та з Оникієм Кириченком та Гуголькою — були у Ведмедівці на ярмарку. А там якийсь чоловік — знать здалека — побачив нас тай питає:

— Звідкіля ви?

— З Суботова, кажем.

— А які то в вас три криниці є? Чи далеко, чи близько одна од одной?

— Є кажем, і близько вони, покупі собі.

¹⁾ Костомаров, що заїздив до Суботова, збираючи відомости про Хмельницького.

Се, звісно, річ зайшла про ті криниці що на Довгалівці, під Ярошівським (Покіщуківим) та Бражниковим садом, як іти Бражnikовою вулицею.

— А не знаєте-ж, питає це нас той чоловік, який там хундамент під якою? Скажіть, то я скажу, під якою поклажа велика є, бо я знаю, що одна криниця з цеглового хундаменту, друга з чавунного, а третя з залізного. От якби знати, під котрою який хундамент, то й яб угадав, під котрою кладь узять.

Видко плани мов та описані усякі.

— Не знаєм за це нічого, кажем йому на це, бо й ті що близко їх живуть, не знають, бо скіко не зливають воду, як чистять, то все вода бе, а подивить ся, то дно піскове з камінцями усякими.

— Ну то й годіж і шукать кладі, сказав і попрощав ся з нами. А воно то й по планах не все по правді виказано, бо то не під нею кладь, то тіко прикмета така, а десь на обіч треба дошуковатись, як на мою думку. Умер уже й той, що й бито його було за поклажу коло трех криниць. Коваки, за гайдамацтва, було памятного дають молодим хлопцям, щоб не забули, де поклажу показать своїм людям, як виростуть. Та й він хвалив ся, що знає, що бито, і знає, що бито за поклажу, а де вона, не вкмігував горазд тоді, й забув. Призвуть було якого гуляку хлопця, натіпають і скажуть: „оце тобі памятне“ щоб не забув, де бито тебе, бо тут є отето й отето. Либонь тут і ножі гайдамаки ховали, як колись святили під коліївщину. Та за панщину все позабувалось. І я її літ до десятка робив. Управитель з Одамівки, верстов за десятків до трех звідси, по воду все посилав. Видко, що вода добра була і є у їх. Ринва так здавна і є коло криниць. Річка собі низче тече, а в криницях вода з гори набіраєть ся і у їх вода висче богато од річки і не така на смак, як у річці, краща. Щоб за Хмеля ще були сі криниці, не повинно, бо все чутка йде, що вони настали за коліївщини. Воно й кладь є, та простий не візьме, а такий як гайдамака або хоч з їх роду. Такий візьме, такому дадуть ся узятись, а простому ні, дарма що ото багато є тепер митців копатись коло криниць, намножилось їх.

Проказав Омелько Точій-Трегуб, літ 70.

ІХ. Сосна гайдамацька — се признака гульвища гайдамацького.

Вакуленко Іван — Михасеві жінці дядько рідний — розказував, що Юменів батько, Коваленко, то у... як звуть, не знаю, не буду й казати, аж 20 заступів зробив і почав з парубками за Вовчим шпилем кладі скрізь шукати. І от на пересипі за шпилем, на Генгелеві, де саме

сосна росте, вирили гувльвище гайдамацьке, а в йому золотий полумисок, дві серги золоті і перстїнь золотий, бо й плани так показували, що там гувльвище було. Порались вони довго. А це тіко що почали саме добиратись до кладї, де не візьмись панї якась. Видко й до неї чутка дійшла, що Суботяне шукають кладї. Поздоровалась до їх. Пара коней добрих і кучер гарний у неї.

— Боже помози! каже. Льоху дошукуетесь? питає.

— Еге! одвічають ті.

— От — каже вона — найдїть льох гайдамацький, а в йому дїжа, кадка така з золотом, шо й кїньми в нїй обернути можна, така завбільш дїжа та. От я й прикмету — каже — покажу. В оцїм дубї, у дуплї — показала на дуба — шукайте ружжо.

Стали шукати й знайшли вже саме залїзо з його, а дерево на йому обгнило.

— А шукайте під другим дубом два станки підкїв кїньських.

Знайшли. Так як полумиски добрі. Мабуть тіко так пороблено, а під кїньми й не були, бо деж таких і коней достати?! а може! Під гнилою колодою кїстки з купця. З товаришами їхали купці в Расеї, а гайдамаки й спобїгли, та одного живого, казала панї, й спалили живцем. Золото забрали, а кїстки за прикмету поклали й ружжо так само. Яка то тоді воля була гайдамакам, шо хотїли робили. Сама панї казала, шо вона ввята була гайдамаками з Уманї ще дївчинкою. Усе їм їсти варила.

— Як же знайдите льох, — бо він од сих прикмет зараз недалеко є, то в йому одна дїжка золота, а друга з горїлкою, третя з намистом. І одежа дорога над горїлкою буде в льоху висїть, пояснює панї далї копачам.

— То ви ж знаєте, де й льох саме? спитали копачі ті в неї.

— Знаю, та не скажу, бо така клятьба положена гайдамаками, шо як я визнаю, то мене так і розірвуть, не при хатї вгадуючи.

Вони й замовкли. Я вже тоді й кажу Вакулї. А чом же вони не сказали їй, вас же 20 чоловіка було, шо ми вас, мов, живою одначе не винустимо, як не скажете. А як скажете, та шо вже буде з вами, ми за вас „постарасьмо“, у церкві наймем чи шо.

— Еге! бїдкувавсь Вакула, не прийшло їм у голову. У церковцю було-б чим старатись, як би знайшли були... А воно ховали гайдамаки гроші, думали, мов они знову вернуть ся туди, шо їхня таки візьме сила верх.

На спомин про гувльвище з-за Тясмену гайдамаки й сосну перенесли сюди й посадили, а може й се прикмета, де кладь покладена...

Проказав Омелько Топчїй-Трегуб — той самий.

Х. Вовчий шпиль — варта козацька.

За козаків не так заправляли Україною, як ось тепера нею правлять за російського уряду. Оцеї шпиль, що зветь ся Вовчий, або прямо „Вовкова“, шо в лісі у Ключкинім обході в Мотронені дачі, за козацтва був вартою. Звідси навкруги дуже далеко видко — Дніпро побіля Черкас, Тясмин побіля Смілої, як на долоні, а степ Харсонський, скіко око сягне, видно. От воно на що мав знадобитись Вовчий шпиль. З його вартували, чи не підходив ворог який? Звідси варта бачила, де ворог обертаєть ся було, в якому саме місці і який саме завстрашніш він і через те добре могла зміркувати, як ногу йому підставити і, лиха матері, скурає було наших. А за теперішнього вряду він ніщо, цей шпиль. На шось, правда, ще нашої пам'яті зроблений був маяк на йому. Товстий такий стовп, як хата у кого завтовш, крутий і високий був. На шпилі був старий дуб і старі люде було не знають, коли він був молодим, усе однаковий був собі — старий та старий. Був він високий, а маяк ще вищий вигнали. Така височинь була неймовірна. За цього дуба маяк узятий був скабами залізними, а як де, то й загнані було скаби у дуба. Поки й зогнив маяк, діти все в йому лазили, грались, коли скотину пасли в лісі. Як звалили сього дуба, як продана була казною ця ділянка лісу Жидам, то у дубові тому і скоби ті познаходили. Може дуб ще козацький був, бачив хоч не Хмеля, то Гонту, або й на Мазепу поглядав, як той з Петром бив ся за Україну по той бік Дніпра. А Жиди його на шпали пониляли, нашому братови хіба тріски та обанопи з його остались. Геть казна зпліндрувала дубину й грабину на шпилі: полощуть ся Жиди в йому, а нашому братови дубця не то тріски не можна взяти, й стежкою не мавш права йти лісом. Крім показаної дороги не ходи! А вже конячиці травички ввірвати — борони Боже! І штрап і попотилишники не мепуть. Довартувались козаки, боронячи Україну, що нам і за Жида вже немає шани. А ми-ж їх діти звемось! Замість варту на Вовчому шпилі, тепер лавки для гулянок лісничі поробили. Панота майює все тут. Воно гарно, звісно, на височині отакій гульбище мати. Та ще й дурничка отака — як його й не гуляти? Хто доглядав Україну, а хто користуєть ся нею! Кажуть, що кладі тут нечисленної, так от само, як і у трех криницях і скрізь. Воно й звісно, де найбільша сторожа, там і найбільше добра криєть ся. Але й те, що сховано козаками, не нам заказано, а Жидам, що все в лісі нашому купують ся, або панам, що там на гулянки збирають ся, та гроші за се з казни луплять. Й кажіть — води собі не набере: треба, щоб хто подав з дїжки, а на шпиль пішки випнеть ся, де й охота й здорова візьметь ся. Та не довго й се буде. Казна ліс випродасть, або він згорить,

не буде в чого торгувати грошей, почне в торгу продавати шпиль, моголи, криниці, скріз де яка кладь показана. Вони вже планів добігли. У наших людей хіба не випиташ, або не видуриш чого. І почнуть розривати тоді Жидки шпиля, Запорожцеву долину та й усячину — геть аж до Матвійцевої туди, висмокчуть і із землі козацьке добро. А мужикові, звісно, зась! Як аж розпищать усе, то аж тоді, може, наш брат очумаєть ся. Та вже, мабуть, що з вова впало — за ними — пропало: козаки не так вартували, та нічого не втремали. Не дурно й Вовчим шпиля назвали, мабуть після козаків вовки тіко й вили там, аж поки ось не причипурила його Росія в Жидами та панками: й звір не вдержить ся за ними.

Оповідали сторожі на ділянці — діди вже.

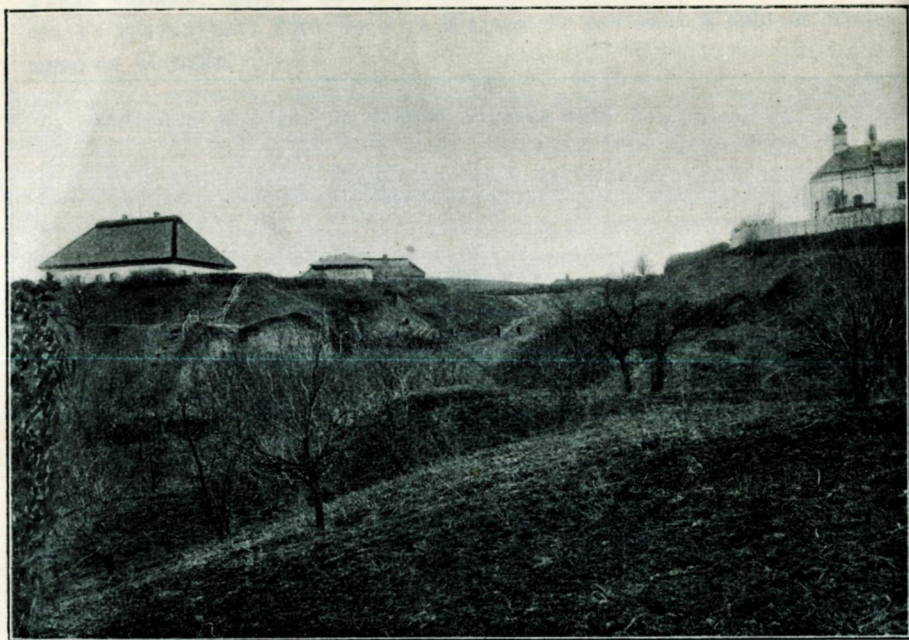

Памятки і урочища Суботова.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИД СУБОТОВА

(з кладовища).

Місце оселі Хмельницького (з лівого боку)

(тепер оселя пошівська)

Низше „Великий Льох“, направо „Мурованка“, Богданова церква.

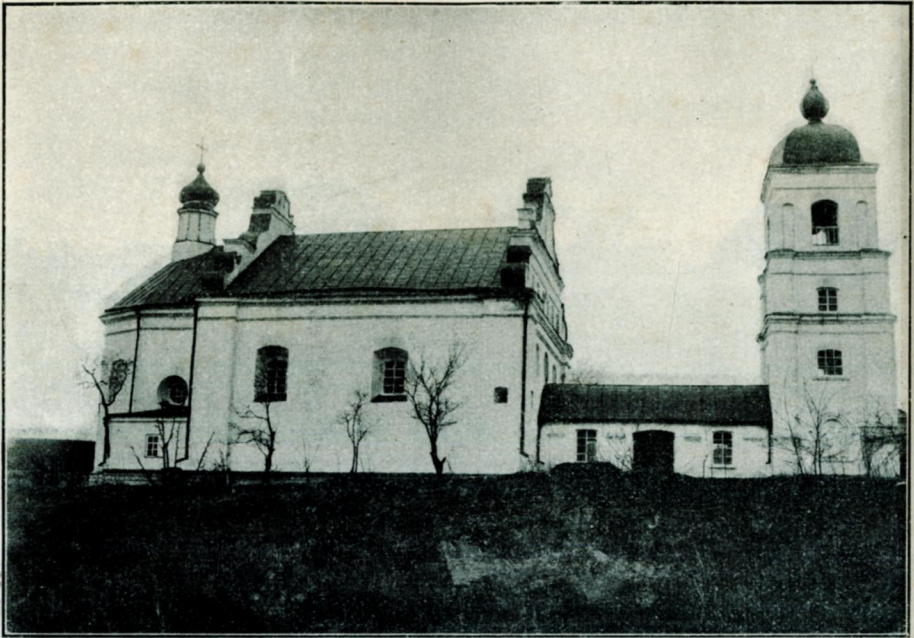
(Лавинюк М. С.)

ОСЕЛЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (ТЕП. ПОШІВСТВО)
 з другого боку
 (внизу під ним „Малий Льох“).

БАВА-ПЛАХА.

ЦЕРКВА СВ. ІЛІЇ (БОГДАНОВА) 1800
 (ДЗВІНИЦЯ І ПЕРЕХІД ПРИБУДОВАНІ НЕДАВНО).
 (СХОДІ ПІДКАМ'ЯНІ, ІЛІЇ ДІЛІ ЧОВНІ)

ЦЕРКВА СВ. МИХАЙЛА
 АРХИСТРАТИГА.

Три криниці гайдамацькі.

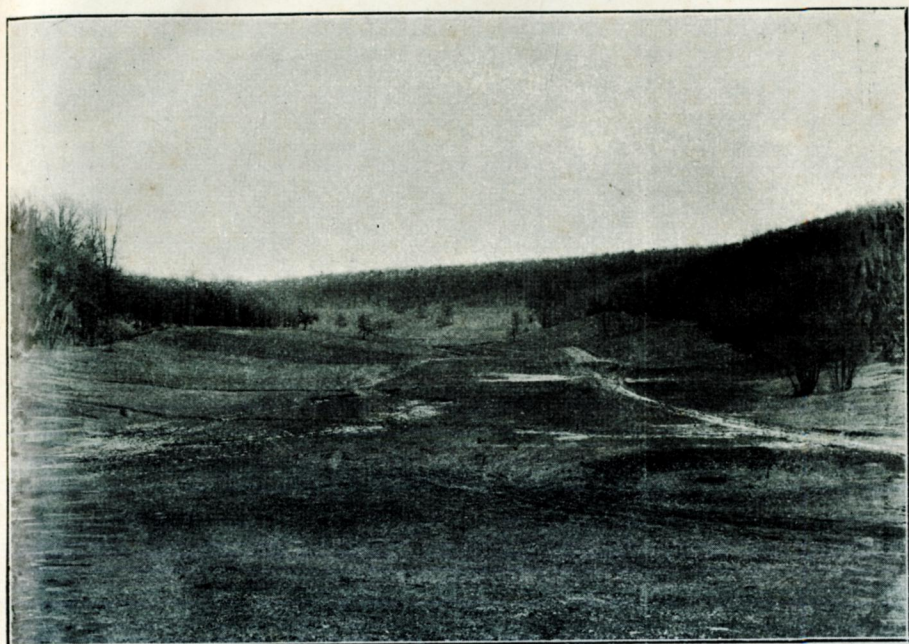
У МОНАХІВІ АНДРІЙ.

„КАРАЛАШІВ ГОРОДОК“.

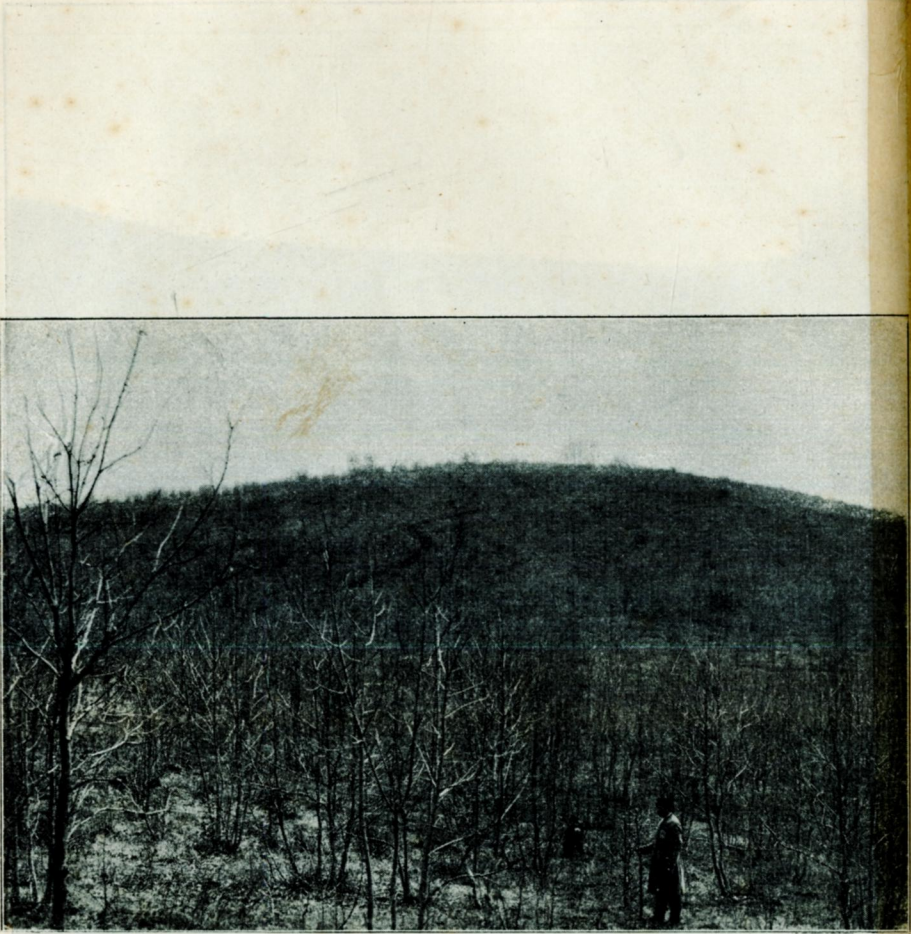
„СОСНА ГАЙДАМАЦЬКА“.

„Запорожцева долина“ під Суботовом.

Кш у Запорожцевій долині.

Вовчий шпиль у лісі (де була „ВАРТА КОЗАЦЬКА”)
НА ОБРАЗКУ ПОЛІСОВИЦЬКИ-СТОРОЖІ.

